University of Groningen

To date and not to date

van Bochove, T. E.

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1996

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

van Bochove, T. E. (1996). *To date and not to date: On the date and status of Byzantine law books*. Egbert Forsten.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

SAMENVATTING

In de eerste jaren van de regering van keizer Justinianus (527-565) kwam te Constantinopel, de hoofdstad van het Romeinse keizerrijk, het grote Justiniaanse wettencorpus tot stand. De taal, waarin dit wettencorpus - bestaande uit de *Instituten*, de *Digesten* en de tweede, herziene versie van de *Codex* - was gesteld, was het Latijn. Deze taal werd door de Griekssprekende bevolking niet of in onvoldoende mate begrepen. Dit had tot gevolg, dat in het juridisch onderwijs en in de rechtspraktijk al heel snel allerlei Griekstalige bewerkingen, vertalingen en commentaren op de Latijnse grondtekst ontstonden. Justinianus heeft behalve zijn wettencorpus in het verdere verloop van zijn regering ook nog een groot aantal *Novellen* uitgevaardigd. Deze nieuwe constituties zijn voor het overgrote deel gesteld in het Grieks. In de tweede helft van de negende eeuw, tijdens de regeringen van de eerste keizers van de Macedonische dynastie Basilius I de Macedoniër (867-886) en Leo VI de Wijze (886-912), heeft men van de zojuist genoemde Griekse bewerkingen, alsmede van de *Novellen*, een systematische verzameling aangelegd. In deze verzameling zijn de Griekse versies van al die *Digesten*-fragmenten, *Codex*-constituties en *Novellen* (-capita) die betrekking hadden op één en hetzelfde onderwerp systematisch onder één rubriek samengebracht. Deze herschikking van de wetgeving van Justinianus is men de *Basilica* gaan noemen. De *Basilica* zijn voor het overgrote deel bewaard gebleven in handschriften die in ouderdom variëren van de tiende tot en met de zestiende eeuw. Een nieuwe tekstkritische editie van de *Basilica*, verzorgd door de Groninger hoogleraren H.J. Scheltema, D. Holwerda en N. van der Wal, werd in 1988 voltooid.

Het voltooiën van de nieuwe editie maakte een aantal al eerder gestelde vragen ten aanzien van de *Basilica* opnieuw actueel. Wat waren de *Basilica* precies? Wat was hun status? Wanneer ontstonden zij precies? Op welke wijze ging men te werk bij hun compilatie? Een herijking van (de antwoorden op) deze vragen werd zelfs noodzakelijk door de recente onderzoeken van de Frankfurter rechtshistoricus Dr. A. Schminck. De resultaten van deze onderzoeken zijn neergelegd in zijn in 1986 verschenen boek *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*. In deze studie kwam Schminck met antwoorden die radicaal afweken van de gangbare opvattingen. Zoals gezegd worden de *Basilica* beschouwd als een thematische herschikking van de Justiniaanse wetgeving, ontstaan in de tweede helft van de negende eeuw. Schminck formuleerde de these, dat de *Basilica* ontstonden in de elfde eeuw, en dat zij een officiële nieuwe editie vormden van de *Zestig Boeken* van Leo de Wijze.

De handschriften van de *Basilica* vormen de belangrijkste bron van inlichtingen voor de omvang en de uiterlijke verschijningsvorm van de *Basilica*, kortom: voor het beantwoorden van de laatste vraag. Van groot belang voor een antwoord op de eerste drie hierboven geformuleerde vragen is een aantal andere bronnen die dateren uit dezelfde tijd als de *Basilica*. Het gaat hier om de voorwoorden van het *Prochiron*, de *Eisagoge*, en de *Basilica* zelf, de voorrede van de *Novellencollectie* van Leo de Wijze, en diens eerste *Novelle*. Aan deze opsomming dienen nog twee historiografische bronnen te worden toegevoegd: de levensbeschrijving van Basilius, daterend uit de tiende eeuw, en ten slotte de kroniek van Johannes Skylitzes, geschreven tegen het einde van de elfde eeuw. De twee eerstgenoemde rechtscompendia worden gewoonlijk

toegeschreven aan Basilius; hij vaardigde eerst het *Prochiron* uit en vervolgens de *Eisagoge*. De voorwoorden van deze twee rechtscompendia verwijzen naar een eerder, in 741 uitgevaardigd rechtscompendium, nl. de *Ecloga* van de keizers Leo III en Constantijn V. Bovendien vertellen de voorwoorden van het *Prochiron* en de *Eisagoge* over de activiteiten van Basilius op het gebied van het wereldlijke recht. Schminck schreef het *Prochiron* toe aan keizer Leo de Wijze: Leo zou dit rechtscompendium in 907 hebben uitgevaardigd. De voorrede van het *Prochiron* zou derhalve niet verwijzen naar de *Ecloga*, maar naar de *Eisagoge*. Bovendien zou de voorrede zinspelen op de activiteiten van Leo de Wijze op het gebied van het wereldlijke recht, in plaats van op die van Basilius. Dit alles maakte het noodzakelijk de datering van zowel het *Prochiron* als de *Eisagoge* opnieuw te toetsen. Immers, de datering van deze rechtscompendia moest vaststaan alvorens de inlichtingen die zijn vervat in de voorwoorden van deze rechtscompendia op juiste waarde konden worden geschat.

Het eerste hoofdstuk van deze studie behandelt de datering van de *Eisagoge*. Dit rechtscompendium is uitgevaardigd door Basilius (alsmede door zijn zonen Leo en Alexander) in de periode tussen 3 maart 880 en de zomer van 883, hoogstwaarschijnlijk in het begin van die periode.

Hoofdstuk twee handelt over de datering van het *Prochiron*. Vier handschriften die dit rechtscompendium - direct of indirect - overleveren stellen door hun datering de voorgestelde datering van het *Prochiron* in 907 ter discussie. De handschriften in kwestie, de codd. Coisl. gr. 209, Paris. suppl. gr. 622, Waldstein en Laud. gr. 39, dateren uit de vroege tiende eeuw, of uit de eerste helft van die eeuw: zij kunnen zijn geschreven voor het jaar 907. Cod. Laud. gr. 39 werd waarschijnlijk geschreven tussen 901 en 907. Het *Prochiron* kan op grond van zijn rubriek zonder bezwaar worden toegeschreven aan Basilius. Het rechtscompendium is door Basilius (en zijn zonen Constantijn en Leo) uitgevaardigd in de jaren tussen 870 en 879, derhalve voorafgaande aan de *Eisagoge*.

Hoofdstuk drie gaat over de status en de onderlinge verhouding van het *Prochiron* en de *Eisagoge* zoals geschetst in de voorwoorden van de twee rechtscompendia. De twee voorwoorden verwijzen beide naar de *Ecloga*. Basilius wilde met het *Prochiron* de *Ecloga* totaal vervangen, maar hij schafte dit laatstgenoemde rechtscompendium niet expliciet af. Evenmin voorzag hij het *Prochiron* zelf uitdrukkelijk van rechtskracht. Het *Prochiron* inspireerde Photius (patriarch van Constantinopel van 858-867 en van 877-886) tot het samenstellen van de *Eisagoge*. Photius zorgde ervoor, dat Basilius de *Eisagoge* officieel van rechtskracht voorzag, en dat hij middels de *Eisagoge* de *Ecloga* formeel afschafte. De *Eisagoge* kan in deze zin worden beschouwd als een tweede, verbeterde editie van het *Prochiron*.

De inhoud van de hoofdstukken vier tot en met tien vloeit voor een belangrijk deel voort uit de door Schminck voorgestelde datering van het *Prochiron* in de regeringsperiode van Leo de Wijze. Deze datering van het *Prochiron* zou tot gevolg hebben, dat de onderlinge chronologie van het *Prochiron* en een aantal juridische bronnen wordt omgedraaid: reden om de onderlinge verhouding van het *Prochiron* en de betrokken bronnen nader te onderzoeken.

Hoofdstuk vier behandelt de kwestie van het vierde huwelijk van Leo de Wijze, in relatie tot het *Prochiron*. Eén van de in dit rechtscompendium opgenomen nieuwe constituties - Proch.

4,25 - bevat een uitdrukkelijk verbod op het sluiten van een vierde huwelijk. Uit een brief van Arethas, de aartsbisschop van Caesarea en één van de hoofdrolspelers in de tetragamekwestie, zou blijken, dat deze in het jaar 906 niet op de hoogte was van het bestaan van een verbod op het vierde huwelijk. Leo dreigde in 907 het - kerkrechtelijk overigens verboden - vierde huwelijk juist uitdrukkelijk toe te staan. Uit andere geschriften van Arethas zou blijken, dat Leo in 907 uiteindelijk een wet uitvaardigde die het sluiten van een vierde huwelijk verbood: om deze reden zou Proch. 4,25 - en daarmee ook het *Prochiron* in zijn totaliteit - in 907 te plaatsen zijn. Het is echter heel goed mogelijk gebleken, dat Arethas in zijn in 906 aan Leo de Wijze geschreven brief heeft verwezen naar Proch. 4,25.

Hoofdstuk vijf handelt over de scholia op de *Eisagoge* en in het bijzonder over hun relatie met het *Prochiron*. De scholiast vervaardigde zijn aantekeningen op enigerlei tijdstip tussen de uitvaardiging van de *Eisagoge* en die van de *Novellen* van Leo de Wijze, derhalve in de jaren tussen 880 en - mogelijk - 888/889. De scholiast verwees met de uitdrukking 'van onze vrome keizer' hoogstwaarschijnlijk naar Basilius, ook al kan dit niet met zekerheid worden bewezen. De scholiast doelde op Basilius als de keizer die het *Prochiron* had uitgevaardigd.

Hoofdstuk zes handelt over de tekst van het zestigste boek van de *Zestig Boeken* en die van het zestigste boek van de *Basilica*, op basis van een aantal *Prochiron*-capita. Het hoofdstuk besteedt verder ruime aandacht aan het *Florilegium Ambrosianum*, een uit de tiende eeuw daterende bloemlezing van *Basilica*-capita. De overlevering van *Prochiron*-capita in het *Florilegium Ambrosianum*, in cod. Paris. gr. 1350 en in cod. rescr. Vatic. gr. Pii Secundi 15 pleit niet voor de these, dat er een fundamenteel onderscheid bestond tussen de tekst van het zestigste boek van de *Zestig Boeken* enerzijds en die van het zestigste boek van de *Basilica* anderzijds. Het *Florilegium Ambrosianum* kan niet worden beschouwd als een directe getuige van de tekst van de *Zestig Boeken*; de bloemlezing vertegenwoordigt veeleer een eerdere fase in de ontstaansgeschiedenis van de wettencompilatie van Leo de Wijze.

Hoofdstuk zeven gaat in op de *Eisagoge cum Prochiro composita*, een rechtscompendium dat is samengesteld op basis van de *Eisagoge* en het *Prochiron*. Het rechtscompendium is in twee verschillende versies bewaard gebleven. De oudste versie wordt gerepresenteerd door de codd. Vatic. Pal. gr. 19 and Laurent. plut. LXXX, 6; deze versie wordt gekenmerkt door het ontbreken van *Basilica*-citaten. De jongste versie wordt vertegenwoordigd door de codd. Waldstein and Paris. gr. 1367, f. 1^r-37^v; deze versie wordt gekenschetst door de aanwezigheid van *Basilica*-citaten. De *Eisagoge cum Prochiro composita* kan niet worden gedateerd in de eerste helft van de tiende eeuw. Het rechtscompendium moet veeleer zijn ontstaan in de eerste regeringsjaren van Leo de Wijze, voorafgaande aan de tekst van de *Basilica*.

Hoofdstuk acht handelt over de relatie tussen de *Eisagoge cum Prochiro composita* en de term τὸ πλάτος die voorkomt in de codd. Waldstein and Paris. gr. 1367, f. 1^r-37^v. De zinsnede τὸ πλάτος duidt een specifieke tekst aan die was ingedeeld in boeken en titels; de titels waren voorzien van eigen rubrieken. Τὸ πλάτος refereert niet aan de wetgeving van Justinianus. Op basis van twee scholia kan worden geconcludeerd, dat de citaten die in de codd. Waldstein and Paris. gr. 1367, f. 1^r-37^v vergezeld gaan van de bronverwijzing ἐκ τοῦ πλάτους, afkomstig zijn uit de *Basilica*.

Hoofdstuk negen behandelt een aantal aspecten van B. 60,58,1. Delen van dit *Basilica*-caput zijn overgeleverd in cod. Waldstein en in het *Florilegium Ambrosianum*. De bronverwijzingen βιβ. θ' τοῦ Κωδ. ττ. ιγ' in cod. Paris. gr. 1350 en in het *Florilegium Ambrosianum*, en ἐκ τοῦ προχείρου in het *Florilegium Ambrosianum* bevestigen, dat de tekst van B. 60,58,1 is geput uit de Griekse versie van C. 9,13,1 en Proch. 39,40. B. 60,58,1 werd al heel vroeg gebruikt om andere juridische bronnen aan te vullen. Dit blijkt uit het feit, dat delen van de tekst van B. 60,58,1 voorkomen in de *Eisagoge cum Prochiro composita*-handschriften Waldstein en Paris. gr. 1367, f. 1^r-37^v, in beide handschriften vergezeld van de bronverwijzing ἐκ τοῦ πλάτους. De overlevering van de zinsnede ἐπειδὴ - ἀνθισταμένους in het *Florilegium Ambrosianum*, en in de codd. Paris. gr. 1350, Waldstein en Paris. gr. 1367, f. 1^r-37^v bevestigt de in hoofdstuk zes geformuleerde these, dat er slechts één tekst is geweest van het zestigste boek van de wettencompilatie die wordt aangeduid als τὸ πλάτος en de *Basilica*. B. 60,58 heeft in het *Florilegium Ambrosianum* echter een capita-indeling die sterk afwijkt van die in cod. Paris. gr. 1350. Deze afwijkende indeling kan worden verklaard door de these, dat het *Florilegium Ambrosianum* een eerdere fase in de ontstaansgeschiedenis van de tekst vertegenwoordigt. De uiterlijke verschijningsvorm van de tekst van de wettencompilatie, waarvan het *Florilegium Ambrosianum* een bloemlezing is, werd later omgewerkt tot de officiële tekst van de *Basilica*.

Hoofdstuk tien handelt over de *Novellen* van Leo in relatie tot het *Prochiron*. Het is niet met zekerheid te zeggen of de zinsnede ἀείμνηστος ἡμῶν πατὴρ in de Novv. Leon. 35 en 41 verwijst naar het *Prochiron*. In Nov. Leon. 83 is dit echter zeer waarschijnlijk wel het geval. Proch. 4,26 werd uitgevaardigd voor Nov. Leon. 89. Deze laatste *Novelle* hoeft beslist niet te worden beschouwd als de terminus post quem voor de uitvaardiging van Proch. 4,27. Nov. Leon. 2 is de terminus ante quem voor de datering van Proch. 28,1.

Hoofdstuk elf gaat in op Basilius' zuivering van de Justiniaanse wetgeving aan de hand van de voorwoorden van het *Prochiron* en de *Eisagoge*, Basilius' levensbeschrijving en de kroniek van Johannes Skylitzes. Uit deze berichten valt op te maken, dat Basilius' bemoeienissen met het wereldlijke recht resulteerden in twee grote wettencompilaties, één ingedeeld in zestig boeken, en één in veertig. Het hoe, wie en wat van deze wettencompilaties blijft een onoplosbaar probleem.

Hoofdstuk twaalf handelt over de voorrede van de *Basilica*. Op basis van de overlevering van dit voorwoord in de handschriften kan worden geconcludeerd, dat er geen reden is om hetzij de authenticiteit, hetzij de volledigheid van de tekst van het voorwoord in twijfel te trekken. De voorrede van de *Basilica* kan niet worden beschouwd als een *Novelle* van Leo de Wijze.

Hoofdstuk dertien handelt over de bedoelingen van Leo de Wijze op het gebied van het wereldlijke recht zoals deze naar voren komen in het voorwoord van de *Basilica*, de voorrede van zijn *Novellencollectie* en zijn eerste *Novelle*. Het was Leo's intentie om één allesomvattend corpus van alle geschreven wetten tot stand te brengen. Dit corpus bestond uit drie onderdelen. Het eerste deel werd gevormd door een thematische herschikking van de Justiniaanse wetgeving, vervat in een uit zestig boeken bestaande wettencompilatie, onderverdeeld in zes boekdelen: de *Basilica*. Leo voorzag dit eerste deel van zijn wettencorpus van een eigen voorwoord: de *Basilica*-voorrede. Het tweede deel van Leo's wettencorpus werd gevormd door de wetge-

ving van zijn vader Basilius. Leo's eigen *Novellen*, uitgevaardigd in nauwe samenhang en synchroon met de tekst van de *Basilica*, vormden het derde onderdeel. Leo voorzag de drie onderdelen tezamen eveneens van een voorwoord: de voorrede van zijn *Novellencollectie*. Zowel dit laatste voorwoord, als Leo's eerste *Novelle* hadden betrekking op het totale wetten-corpus, met inbegrip van de *Basilica*. Leo beschouwde bepalingen die niet tot zijn wettencorpus behoorden als formeel afgeschaft.